

УДК 502(477):001.32-029:3

Коробченко А. А.,

кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь
angelina-korobchenko@mail.ru

Україна, м. Мелітополь

**ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ ПРИ УНІВЕРСИТЕТАХ
УКРАЇНИ ЯК ЦЕНТРИ РОЗВИТКУ ПРИРОДНИЧОНАУКОВИХ ЗНАНЬ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

В статті аналізується роль товариств дослідників природи при університетах України в розвитку природничонаукових знань у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Доводиться, що товариства дослідників природи, які функціонували при університетах України, були могутніми центрами розвитку природничонаукових знань у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Завдяки кропіткій праці учених - членів указаних товариств, були закладені міцні основи вітчизняної науки, створені наукові школи. Значна територія України була ґрунтовно досліджена в ботанічному, зоологічному та геологічному відношеннях.

Ключові слова: *товариства дослідників природи, природничонаукові знання, природознавство, Україна, наука, університети*

Постановка проблеми. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у комплексному вивченні природи України значну роль відігравали товариства дослідників природи при вітчизняних університетах. Їхня діяльність зробила суттєвий і ще недостатньо оцінений внесок у розвиток природознавства в Україні, в поширення й популяризацію наукових знань.

Мета роботи – проаналізувати внесок товариств дослідників природи при університетах України в розвиток природничонаукових знань у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Товариства дослідників природи при вітчизняних університетах були створені у відповідності з університетським статутом 1863 р., який надав цим навчальним закладам право «засновувати учені при них товариства» [3, с. 216]. Вирішальну роль у появі цих товариств відіграв Перший з'їзд російських природознавців, який проходив у Петербурзі в грудні 1867 – січні 1868 років. На з'їзді за ініціативою голови з'їзду, ректора Петербурзького університету К. Кесслера був прийнятий текст прохання на ім'я міністра народної освіти Д. Толстого, в якому зазначалося: «Бажано, щоб при кожному російському університеті було організовано Товариство дослідників природи [9, с. 62].

У лютому 1868 р. був наданий офіційний дозвіл на організацію подібних товариств, підписаний царем Олександром II, а в серпні того ж року Д. Толстой звернувся до Державної ради з поданням про надання щорічної грошової допомоги з державного казначейства кожному товариству в розмірі 5 тисяч карбованців, однак Державна рада скоротила обсяг асигнувань у два рази [4]. Після цього з'їзду товариства дослідників природи стали створюватися при університетах: в 1868 р. – при Санкт-Петербурзькому, в 1869 – при Київському, Харківському і Новоросійському університетах, пізніше при Юрїївському (Тартуському) (1878), Варшавському (1888), Томському (1889) і т. д. Ці товариства широкого профілю, які виникли на хвилі демократичних реформ в царській Росії, прийнято виділяти в окрему групу, бо вони мали ряд особливостей, які суттєво відрізняли їх від інших наукових товариств.

Для оцінки ролі університетських товариств дослідників природи в розвитку й популяризації природничих наук в Україні, у вивченні природи країни важливо не те, що їх розділяло, а ті загальні риси, які були їм властиві і які багато в чому визначили ефективність їхньої діяльності. Характеризуючи цю групу товариств, О. Соболева відзначала: «Володіючи відносною фінансовою незалежністю від держави у витраті грошових засобів, частина яких складалася з членських внесків і пожертвувань, товариства дослідників природи могли спрямовувати зусилля своїх членів на вирішення актуальних

проблем науки, що вимагали матеріальних затрат. Правильність вибору тематики забезпечувалася колегіальним керівництвом з боку Ради товариства, яка володіла достатньою повнотою влади. Товариства могли проводити наукові засідання, організовувати експедиції, видавати свої праці і записки, влаштовувати виставки і публічні лекції, підтримувати зв'язки не тільки з вітчизняними, але й із зарубіжними науковими організаціями (обмін науковою інформацією, друкованими виданнями, участь у міжнародних конгресах і нарадах). Провідні вітчизняні вчені – члени товариств дослідників природи – обиралися до складу іноземних наукових організацій» [8, с. 4].

На жаль, ця характеристика має досить загальний характер і може бути застосована до будь-яких наукових товариств широкого профілю. Для того, щоб виявити особливості діяльності університетських товариств дослідників природи, з'ясувати внесок в організацію науки і освіти, розглянемо діяльність товариств дослідників природи при Київському, Харківському та Новоросійському університетах.

Відразу ж зазначимо, що головним для даних товариств був не тільки розвиток природничих наук (хоча це завдання мало найсуттєвіше значення), а й орієнтація на потреби вітчизняної науки і освіти, на створення потенціалу і бази для прогресу природничонаукового знання в країні. У зв'язку з цим, важливою особливістю нових товариств дослідників природи була орієнтація на «свій» навчальний округ, регіон. Згадаємо, що на початку XIX ст. в Росії була зроблена спроба впорядкувати систему освіти і просвіти в країні, у відповідності з чим у 1802 р. було створене Міністерство народної освіти, а територія Росії була поділена на 6 навчальних округів (до 1885 р. їх кількість зросла до 10), навчальними і науково-просвітницькими центрами яких повинні були стати університети. Навчальні округи були достатньо великими адміністративно-територіальними одиницями.

У другій половині XIX ст. інтерес до вивчення природи країни був надзвичайно великим. Перший з'їзд російських дослідників природи і лікарів чітко це показав. Потреби у проведенні таких досліджень були одним з

головних мотивів організації таких товариств. В передмові до видання праць і протоколів з'їзду його секретар А. Бекетов так пояснював необхідність організації і фінансової підтримки з боку держави товариств дослідників природи при університетах: «Природні дослідження Росії не тільки Азіатської, але й Європейської, надзвичайно мало досліджені. Пізнання наші відносно багатьох місцевостей, особливо стосовно їх тварин і рослин, відзначаються і сьогодні тими даними, які були зібрані 100 років тому експедиціями П. Палласа, С. Гмеліна, Гюльденштедта і І. Лепьохіна. Дійшло до того, що в багатьох випадках для отримання колекцій російських тварин або рослин нам доводиться звертатися до посередництва закордонних торгівців-натуралістів... Ось чому дуже бажано, щоб при кожному з російських університетів організувалося товариство дослідників природи, яке мало б мету примножувати та поєднувати місцеві наукові сили, з метою спрямування їх на вивчення певної смуги Росії, переважно у відношенні геологічному, ботанічному і зоологічному» [9, с. 10-11].

Товариство дослідників природи при Харківському університеті, згідно зі своїм статутом, особливу увагу повинно було приділяти дослідженню губерній Харківського навчального округу. У статуті товариства в якості першочергових завдань було записано: а) збирання природних предметів в губерніях Харківського навчального округу й співставлення систематичної колекції їх при зоологічному і мінералогічному музеї Харківського університету; б) видання систематичного опису губерній Харківського навчального округу в природничо-історичному висвітленні, рівно як і інших праць з природознавства, загалом, визнаних Товариством корисними для поширення [10]. Товариство дослідників природи при Харківському університеті, у відповідності зі своїм статутом, здійснювало дослідження природи географічного регіону Півдня України, охоплюючи Харківський навчальний округ (Харківську, Воронежську, Курську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії, область Війська Донського, Крим, Кавказ) [6]. В організації своїх експедицій товариство було

орієнтовано «для природничо-історичних досліджень в Росії, переважно в губерніях Харківського навчального округу», оскільки «до виникнення Товариства відомості нашу про фауну, флору і викопних Харківського навчального округу були дуже незначними» [1, с. 178]. При наявності достатніх матеріальних засобів така тактика була дуже плідною і дозволяла швидко зібрати і увести до наукового обігу велику кількість нового і цікавого матеріалу. Однак при обмеженості засобів вона швидше стримувала наукову активність.

Нові товариства, створені після реформи 1861 р. характеризувалися більшою, у порівнянні зі старими, демократичністю. Згідно зі статутом товариства воно складалося з дійсних і почесних членів. Крім того, воно «мало інститут «вихованців», або «учнів» з числа молодих людей, які зарекомендували себе ревним ставленням до природничих наук» [11, с. 11].

Товариство друкувало «Труды общества испытателей природы при Харьковском университете». Видання товариства в Харкові, як і лекції, які читалися членами Товариства, і експозиції наукових виставок, організованих в Харкові, мали диференційований характер і були орієнтовані на різні прошарки суспільства. А для того, щоб досягнення вітчизняної науки і праці членів товариства стали відомими зарубіжним вченим, одночасно з такими великими заходами, як наукові виставки, в Харкові відбувалися міжнародні конгреси і з'їзди, на які запрошували провідних західних вчених. Вивчення територій Харківського навчального округу в природничо-історичному відношенні практично відразу ж було розпочато в повному обсязі, як це було зазначено в Статуті. На засіданнях товариства постійно заслуховувалися доповіді, присвячені загальному станові вивченості тієї або іншої проблеми у Харківському навчальному окрузі, і особливо в Харкові і Харківській губернії [12]. Членами товариства були: О. Брю, О. Гуров, І. Леваковський, О. Масловський, Ю. Морозов, В. Палладін, А. Пітра, М. Сорокін, П. Степанов, О. Чернай, Л. Ценковський, В. Ярошевський. Одним найбільш розроблюваних членами Товариства напрямів був систематико-флористичний, в межах якого

чимало яскравих сторінок належало мікологічним працям. Ряд фундаментальних праць в ділянці мікології належать А. Пітрі, А. Потебні, Л. Рейнгарду, М. Сорокіну, С. Спагорову, О. Требу, В. Черняєву та інші. Значні орнітологічні дослідження були проведені М. Зарудним, М. Сомовим. В другій половині XIX ст. членами товариства були розпочаті роботи з вивчення паразитофауни Харківщини. Ці праці започаткували регіональну протистофауну. Аналіз праць, опублікованих членами товариства дослідників природи при Харківському університеті дозволяє зробити висновок, що вони зіграли важливу роль у вивченні природи України, виконавши значний обсяг систематичних, флористичних, фауністичних, ембріологічних і фізіологічних досліджень.

Товариство постійно надавало допомогу працівникам сільського господарства. Воно відряджало фахівців-ентомологів у ті райони країни, де активно поширювалися шкідники. Біологія комах вивчалась на місці, і відповідно до особливостей їх розвитку розроблялись заходи боротьби з ними. У 1914 р. з ініціативи В. Арнольдї і при сприянні товариства дослідників природи при Харківському університеті, разом з товариством аматорів природи (1911-1918 рр.) була створена Донецька біологічна станція (друга на Україні), яка об'єднала багатьох зоологів і відіграла значну роль в розвитку фауністичних досліджень. Велика увага приділялася геологічним дослідженням.

Діяльність товариства дослідників природи при Київському університеті мала величезне значення, в першу чергу, для розвитку світового природознавства. Метою даного товариства було: а) дослідження органічної та неорганічної природи, переважно Південно-західного краю Росії; б) сприяння розвитку природничих наук; в) розповсюдження природничо-історичних знань в країні. Для досягнення поставленої мети товариство: а) влаштовувало зібрання для повідомлення різних наукових досліджень; б) призначало вірядження з грошовою допомогою від товариства і без нього; в) постановило призначати щорічно в розмірі 500 карбованців сріблом премії за найкращу роботу на тему, що задавалась товариством; г) проводило читання публічних

лекцій з природничо-історичних і фізико-математичних наук; д) брало участь в облаштуванні з'їздів природознавців і сільських господарів; ж) видавало «Записки Киевского общества естествоиспытателей». Існувало товариство до 1931 року. З року в рік постійно збільшувався кількісний склад членів товариства. Товариство об'єднувало не тільки викладачів університету, а й учителів гімназій та інших освітніх закладів Київського навчального округу. На засіданнях товариства апробувались результати досліджень з геології і географії, фізіології тварин, рослин і людини, хімії, а також з цитології та ембріології рослин, генетики. Активними членами товариства в різні роки були: І. Борщов, М. Бунге, Я. Вальц, В. Караваєв, О. Ковалевський, С. Навашин, О. Паульсон, В. Совінський, П. Тутковський, К. Феофілактов, Н. Хржонщевський, І. Шмальгаузен. Почесними членами були: К. Бер, К. Кесслер, Д. Менделєєв [5].

Вагомий внесок у розвиток природознавства здійснило Товариство дослідників природи при Новоросійському університеті, засноване 23 грудня 1869 році [2]. Ініціатором створення даного товариства став Л. Ценковський, який і очолив його в 1870 році. Товариство складалося з геологічного, ботанічного та зоологічного відділень. Завданням товариства дослідників природи при Харківському університеті було дослідження природи Південної Росії загалом і Новоросійського краю, зокрема вивчення території Бессарабії, Херсонської губернії і Криму як у ботанічному, так і в географічному аспекті. Найактивнішими в цьому питанні були дійсні члени Новоросійського товариства А. Сапегін, який вивчав флору мохів у Криму; А. Криштафович, який досліджував лісостеп, флору околиць Одеси та Олександрійського повіту; Й. Пачоський, об'єктом наукових інтересів якого стала флора Бессарабії, Криму, Херсонської і Таврійської губерній. Результати наукових розвідок учених і студентів публікувалися в «Записках Новороссийского общества естествоиспытателей» у 1872 – 1916 рр. В «Записках» переважали статті зоологічної тематики (порівняльна анатомія, гістологія, ембріологія, систематика, фауністика). Друге місце посідали ботанічні статті, третє – роботи

з геології та палеонтології. Крім того були статті з хімії, математика та фізичної географії. Окрім того, видавалися протоколи засідань, які розповсюджувалися серед учених Російської імперії та за кордоном. Аналіз протоколів засідань товариства вказує на ґрунтовні ботанічні й географічні дослідження вчених Бессарабії, Криму та Херсонської губернії.

Висновки. Завдяки активній науковій діяльності членів товариств дослідників природи при українських університетах було зроблено багато відкриттів, доведено чимало наукових фактів, вперше введено до наукового обігу важливі дані. Не менш важливою була й культурно-просвітницька діяльність товариств дослідників природи. Серед основних завдань, які прагнули вирішувати товариства дослідників природи, були: дослідження органічної і неорганічної природи, сприяння розвитку природознавства і розповсюдження природничих знань серед широких верств населення. Для вирішення цих завдань товариства засновували друкарні, відкривали лекторії, організовували експедиції, підтримували зв'язки з науковими центрами країни та світу, видатними вченими, громадськими діячами. Також товариства організовували виставки та біологічні станції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексенко М. А. Общество испытателей природы / М. А. Алексенко // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Харьков, 1911. – С. 178-191.
2. Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1895) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – 1912. – XXXVIII. – С. I – XLVII.
3. Козлов В. В. Очерки истории химических обществ в СССР / В. В. Козлов. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 609 с.

4. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности. – Л.: ИИЕТ РАН, Ленинградский отдел, 1990. – 36 с. – (Препринт № 8).
5. Пилипчук О. Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929 : автореф. дисс. ... докт. биол. наук / О. Я. Пилипчук. – М., 1992. – 36 с.
6. Рудая С. П. О некоторых аспектах деятельности Харьковского общества испытателей природы / С. П. Рудая // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности. – Л. : ИИЕТ РАН, Ленинградский отдел, 1990. – С. 24-26.
7. Савчук В. С. Природничонаукові товариства Півдня Російської імперії : друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / В. С. Савчук. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1994. – 232 с.
8. Соболева Е. Предисловие / Е. Соболева // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности. – Л. : ИИЕТ РАН, Ленинградский отдел, 1990. – С. 3-5.
9. Труды Первого съезда русских естествоиспытателей в Санкт-Петербурге. – СПб: Тип. Имп. АН, 1868.
10. Устав Общества естествоиспытателей при Императорском Харьковском университете. – Харьков, 1883. – 6 с.
11. Харьковский государственный университет: 1805-1980. – Харьков: Вища школа, 1980. – 159 с.
12. Швалб М. Г. Систематический указатель к трудам Общества испытателей природы при Харьковском университете за 1869-1930 гг. / М. Г. Швалб. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1955. – 49 с.

References

1. *Aleksenko M. A. Obshhestvo ispytatelej prirody / M. A. Aleksenko // Uchenye obshhestva i uchebno-vspomagatel'nye uchrezhdenija Har'kovskogo universiteta (1805-1905). - Har'kov, 1911. - S. 178-191.*
2. *Buchinskij P. Kratkij ocherk vzniknovenija i nauchnoj dejatel'nosti Novorossijskogo obshhestva estestvoispytatelej za pervoe 25-letie ego sushhestvovanija (1870-1895) / P. Buchinskij // Zapiski Novorossijskogo obshhestva estestvoispytatelej. - 1912. - XXXVIII. - C. I – XLVII.*
3. *Kozlov V. V. Ocherki istorii himicheskikh obshhestv v SSSR / V. V. Kozlov. - M. : Izd-vo AN SSSR, 1958. - 609 s.*
4. *Obshhestva estestvoispytatelej pri universitetah dorevoljucionnoj Rossii: K 125-letiju nachala dejatel'nosti. - L. : IJET RAN, Leningradskij otdel, 1990. - 36 s. - (Preprint № 8).*
5. *Pilipchuk O. Ja. Kievskoe obshhestvo estestvoispytatelej: 1869-1929 : avtoref. diss. ...dokt. nauk / O. Ja. Pilipchuk. - M., 1992. - 36 s.*
6. *Rudaja S. P. O nekotoryh aspektah dejatel'nosti Har'kovskogo obshhestva ispytatelej prirody / S. P. Rudaja // Obshhestva estestvoispytatelej pri universitetah dorevoljucionnoj Rossii: K 125-letiju nachala dejatel'nosti. - L. : IJET RAN, Leningradskij otdel, 1990. - S. 24-26.*
7. *Savchuk V. S. Pryrodnychonaukovi tovarystva Pivdnja Rosijs'koi imperii' : druga polovyna XIX - pochatok XX st. / V. S. Savchuk. - Dnipropetrovs'k : Vyd-vo DDU, 1994. - 232 s.*
8. *Soboleva E. Predislovie / E. Soboleva // Obshhestva estestvoispytatelej pri universitetah dorevoljucionnoj Rossii: K 125-letiju nachala dejatel'nosti. - L. : IJET RAN, Leningradskij otdel, 1990. -S. 3-5.*
9. *Trudy Pervogo s'ezda russkikh estestvoispytatelej v Sankt-Peterburge. - SPb : Tip. Imp. AN, 1868.*
10. *Ustav obshhestva estestvoispytatelej pri Imperatorskom Har'kovskom universitete. - Har'kov, 1883. - 6 s.*
11. *Har'kovskij gosudarstvennyj universitet : 1805-1980. - Har'kov : Vishha shkola, 1980. - 159 s.*

12. Shvalb M. G. *Sistematičeskij ukazatel' k trudam Obshhestva ispytatelej prirody pri Har'kovskom universitete za 1869-1930 gg.* / M. G. Shvalb. - Har'kov : Izd-vo HGU, 1955. - 49 s.

Korobchenko A. A.,

the candidate of pedagogical sciences, the associate professor, professor of department of pedagogics and pedagogical skill of Melitopol state pedagogical university of Bogdan Khmelnytsky, Melitopol angelina-korobchenko@mail.ru

Melitopol, Ukraine

SOCIETIES OF TESTERS OF THE NATURE AT UNIVERSITIES OF UKRAINE AS THE CENTERS OF DEVELOPMENT OF NATURAL-SCIENCE KNOWLEDGE (THE SECOND HALF 19 – THE BEGINNING OF 20 CENTURIES)

In article the role of societies of testers of the nature at universities of Ukraine in development of natural-science knowledge in the second half is analyzed 19 – at the beginning of the 20th century. It is proved that societies of testers of the nature which functioned at universities of Ukraine, were the powerful centers of development of natural-science knowledge in the second half 19 – at the beginning of the 20th century. Thanks to laborious work of scientists who were members of the specified societies, the foundation of domestic science was laid, schools of sciences are created. The considerable territory of Ukraine was thoroughly investigated in the botanical, zoological and geological relations.

Key words: societies of researchers of the nature, natural-science knowledge, natural sciences, Ukraine, science, universities